

13. Шейко В. М. Підготовка науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Харківській державній академії культури / Василь Шейко, Микола Каністратенко, Наталя Кушнарєнко // Вісн. Кн. палати. — 2011. — № 6. — С. 20–23.
14. Шейко В. М. Підготовка соціальних педагогів у Харківській державній академії культури / Василь Миколайович Шейко // Соціальний педагог — спеціаліст із соціального виховання : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю підгот. соц. педагогів у ХДАК, 15-річчю каф. соц. педагогіки, 27 жовт. 2011 р. / М-во культури України, Харк. держ. акад. культури. — Х., 2011. — С. 3–4.
15. Шейко В. М. Харківська бібліотечна наукова школа: історико-генетичний вимір / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко, А. А. Соляник // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2011. — Вип. 34. — С. 56–73.
16. Шейко В. М. Харківська державна академія культури — науковий центр культурології та соціальних комунікацій в Україні / В. М. Шейко, М. М. Каністратенко, Н. М. Кушнарєнко // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., 8–9 груд. 2011 р. / М-во культури і туризму України, Харк. держ. акад. культури [та ін.]. — Х., 2011. — С. 7–10.
17. Шейко В. М. Харківська державна академія культури на шляху реформування: стан та перспективи (2009/2010–2010/2011 навч. рр.) / В. М. Шейко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2011. — Вип. 32. — С. 4–24. — Бібліогр.: 11 назв.

Надійшла до редколегії 15.08.2012 р.

УДК 930.2 М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ О.М. БОГДАШИНА

МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Розглядаються особливості методики історичних досліджень М.С. Грушевського, зокрема підкреслюється вплив позитивізму на еволюцію принципів та методів історіописання.

Ключові слова: *позитивістська модель історіописання, методи.*

Рассматриваются особенности методики исторических исследований М.С. Грушевского, в частности подчеркивается влияние позитивизма на эволюцию принципов и методов историописания.

Ключевые слова: *позитивистская модель историописания, методы.*

In the article are examined special features of methods of historical research of M. S. Hrushevsky, are emphasized influence of positivism for the evolution of principles and methods of historical writing

Key words: *positivist model of historical writing, methods.*

Для новітньої української історіографії характерними є активний процес осмислення свого досвіду, модернізація методології та методики наукових досліджень, посилення інтересу до теоретико-методологічних проблем, що тісно пов'язано з її інтеграцією в європейський та світовий історіографічний простір.

У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання на українських землях у 60-х рр. XIX — 20-х рр. XX ст., коли позитивізм став пріоритетним в історіографічному процесі.

Головними ознаками як європейської історіографії загалом, так і української зокрема стали під впливом позитивізму зміна проблематики й еволюція методики наукових досліджень у другій половині XIX ст. — на початку XX ст. Саме з позитивізмом пов'язують розробку академічного стандарту гуманітарних досліджень. Головною постаттю української позитивістської історіографії був М. С. Грушевський. У його наукових працях наявні всі елементи, властиві позитивістській моделі історіописання. Крім того, він сприяв ствердженню новітніх на той час дослідницьких принципів та методів.

Отже, актуальність проблеми зумовлена, по-перше, особливо важливим місцем позитивізму у світовій історіографічній традиції і його колосальним впливом на розвиток історичної думки в Україні; по-друге, необхідністю критичного переосмислення теоретико-методологічних засад наукової спадщини М. С. Грушевського й інших істориків, котрі працювали на українських землях в означений період; по-третє, відсутністю спеціальних досліджень, присвячених аналізу позитивізму як домінуючої моделі історіописання в історіографічному процесі в Україні; по-четверте, необхідністю застосування позитивістської методології пошуку й опрацювання джерел, наукової інтерпретації джерельної інформації, запровадження її до наукового обігу.

Аналіз сучасних актуальних досліджень засвідчує, що в новітній історіографії активно вивчається наукова спадщина М. С. Грушевського (праці С. Ш. Айтова, В. В. Ващенко, В. В. Березинця, В. П. Будза, Я. Р. Дашкевича, Л. О. Зашкільняка, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, О. Могилка, В. А. Потульницького, В. В. і В. П. Тельваків та ін.). Проте питання особливостей методики історичних досліджень М. С. Грушевського не набуло належного висвітлення в науковій літературі.

Мета статті — через аналіз окремих праць М. С. Грушевського визначити особливості його дослідницької методики; окреслити внесок науковця в розвиток теорії та методики джерелознавства.

Історична наука, за переконанням більшості істориків-позитивістів, повинна надавати фактичний матеріал для

соціологічних узагальнень. Тому набула поширення думка, що історики мали збирати факти для їх подальшого узагальнення соціологами. Подібний підхід пропагували ще засновники «першого» позитивізму .

Утім М. С. Грушевський, не заперечуючи в цілому такий підхід, вважав, що, крім генетичної соціології, теоретичні питання історичного процесу має вивчати нова теоретична дисципліна — методологія історичного пізнання. Останню в 1918 р. вчений трактував у вузькому значенні цього слова як «методичну, формальну сторону вироблення історичного мишлення» [7, с. 61].

Нові ідеї змінили не лише тематику й об'єкт наукових досліджень, а й методичку та стиль історіописання. Позитивізм, на відміну від гегельянства, більше орієнтувався на пошук генетичних зв'язків між окремими історичними фактами, відмовившись від теологічної першооснови розвитку суспільства.

Історія, яка до середини ХІХ ст. була здебільшого наукою про одиничні факти, як і природознавство, почала вивчати масові явища, що мають сталі тенденції розвитку. Позитивісти вивчали масові явища, показуючи історичний процес як історію народів, соціальних груп, а не видатних осіб, у діяльності яких втілилася воля «світового духу» (за Г. В. Ф. Гегелем. На відкритій лекції в Львівському університеті 30 вересня 1894 р. М. С. Грушевський наголошував: «Народ, масса народня... есть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — зі своїми ідеалами й змаганнями, зі своєю боротьбою, поспіхом і помилками — есть єдиний герой історії» [3, с. 149].

Позитивісти, на відміну від гегельянців, активно використовували надбання природничих наук, новітні на той час методи (статистичний, історико-порівняльний), надаючи перевагу індукції, а не гегелівській діалектиці. У другій половині ХІХ — початку ХХ ст. в історичних студіях дослідники активно послуговувалися категоріями, методами, ідеями природничих та точних наук.

Природознавчі категорії та аналогії з природою активно використовував і М. С. Грушевський. Початок Хмельниччини він, наприклад, порівнював з дією електричного струму [20, с. 28]. «Народність, — зазначав науковець, — являється не простим механічним конгломератом, а певним організмом, зав'язаним суспільними потребами, змаганнями й цілями незалежно від державних границь» [5, с. 68]. Для характеристики українського народу як організму М. С. Грушевський декілька разів використовував вислів «національна смерть» під час опису складних періодів його історії. Наприклад, історик писав, що український народ декілька разів був «на краю національної смерті» [9, с. 78]; і в іншому місці: «Розбудження відпору енергії національної самоохорони перед

небезпекою видимої національної смерті» [8, т. 1, с. 19]. Вчений також позитивно оцінював дарвінівську теорію походження людини від людиноподібної мавпи [8, т. 1, с. 26].

Пізніше, в еміграції, М. С. Грушевський уже не так беззастережно використовував категорії природознавства. Соціальні відносини, зауважував науковець у «Генетичній соціології», не зводяться до простих формул, як у природничих та точних науках [11, с. 36].

Культ історичного факту був характерний для усіх праць видатного українського історика. Особливий інтерес до питання історичного факту пояснюється і переважно онтологічною проблематикою праць вченого. Крім того, фактографічний тип історичних праць досліджуваного часу зумовлений емпіризмом позитивістського історіописання та скрупульозним ставленням до джерел. Останнє, зокрема, пояснюється недостатнім на означений період уведенням до наукового обігу архівних джерел. Тож особливістю розвитку історичної науки досліджуваного періоду стало активніше використання архівних джерел.

Перш за все М. С. Грушевський закликав колег здійснювати правильний відбір та аналіз історичних фактів: 1) «треба вибрати тільки те, що безпосередньо служить до зрозуміння еволюції народного життя» [8, т. 5, с. VI]; 2) «слідити явища найбільш типові, найбільш загальні, незалежно від тих модифікацій» [8, т. 5, с. 3]. При цьому науковець наголошував на необхідності використання принципів історизму та системності. Факт чи явище, на переконання вченого, потрібно «взяти... в обстановці історичної еволюції і в цілості його... факт сей представляється зовсім зрозумілим» [19, с. 33].

М. С. Грушевський, безумовно, розумів складність та синтетичність багатьох історичних фактів. У власних інтерпретаціях учений ґрунтувався, у першу чергу, на джерельній інформації, вважаючи свої роздуми другорядними, лише узагальненнями знайдених фактів.

М. С. Грушевський, як і інші позитивісти, називав факти єдиною основою наукових досліджень і критикував попередників за здогади, не підтвержені фактами з джерел. Учений писав із цього приводу: «Історикові кінець-кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які враження й настрої серед них викликали. Особливо ж це цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність цих настроїв з економічною й соціальною обставиною їх життя і т. д.» [8, т. 9, кн. 1, с. 6].

Культурне ставлення до історичного факту приводило до недооцінки вироблення теорій. Уникання теоретизувань позитивісти вважали запорукою об'єктивності та правдивості досліджень. Тож цілком логічно, що в магістерській дисертації П. А. Іванова М. С. Грушевський високо оцінив саме фактографічний стиль. П. А. Іванов, за оцінкою рецензента, «держиться ґрунту ясних і безперечних фактів»; не висловлює гіпотез; «не дуже застановляється і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших висновків; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозв'язаними й обминає неясні точки в історії» [13, с. 6].

«Всякий, — підкреслював М. С. Грушевський в іншій рецензії, — в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомості незафактованої; фактичний висновок може повстати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервою і яка тільки через повну перевірку новими датами може подбати собі віру» [14, с. 10]. «Необережність у висновках, — продовжував М. С. Грушевський, — дискредитує цілу працю..., ставлячи неоправдані гіпотези, учений позбавляє віру і своїм позитивним висновкам» [14, с. 10].

М. С. Грушевський недооцінював важливість висунення теорій, оскільки більшість науковців досліджуваного періоду сприймала як метафізичну спекуляцію та поверненню до застарілої схоластики. Вчений уникав теоретизувань, вважаючи, що неповністю зібрані джерела не дозволяють робити узагальнення під час вивчення минулого. «Мої розвідки, — підкреслював він в одній із передмов до збірки документів, — служать живим протестом проти таких передчасних генералізувань... Спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій... було б ненауково» [4, с. 2 прим.]. Ця ремарка є відповіддю на закиди В. Щербини. Останній у рецензії на другий том «Жерела до історії України-Руси» під редакцією М. С. Грушевського підкреслив як позитивні сторони роботи автора з джерелами («точність у дослідженні матеріалу», «уміння користуватися найменшими вказівками досліджуваного матеріалу»), так і недоліки археографічної роботи («відсутність узагальнень, що іноді викликає здивування») [24, с. 26].

Водночас М. С. Грушевський визнавав, що «будь-яка гіпотеза має право на існування, якщо для неї є підстави, якщо вона в стані пояснити що-небудь і не суперечить незаперечним даним науки, ...ніяка гіпотеза не нашкодить успіху дослідження, якщо передбачається лише як гіпотеза» [10, с. VI], але вважав запорукою достовірного дослідження історичних фактів лише джерела.

Учений продемонстрував типовий для історика-позитивіста підхід, називаючи головною перешкодою дослідження української історії до середини XVI ст. недостатність джерел [8, т. 7, с. 3].

Дослідник, як і більшість позитивістів, вважав можливим, як і в природознавстві, за допомогою методу типізації з'ясувати головні історичні факти, що свідчать про характерні для всієї епохи тенденції суспільного розвитку. Факти, які суперечили виявленим тенденціям, сприймалися як нетипові.

Проте сам учений визнав, що фактографічний підхід «позбавляє й можливість дати нові, оригінальні висновки й комбінації: то трудно без дрібнішої аналізи історичного матеріала, користання з аналогій інших земель» [13, с. 6].

М. С. Грушевський, погоджуючись з іншими позитивістами, використовував поділ історичних фактів на економічні, політичні, культурні [18, т. 37, кн. 3, с. 414]. Окрім класифікації історичних фактів за змістом, він також поділяв їх на масові й одиничні. Останнє зумовлене тим, що головним об'єктом своїх історичних досліджень, на відміну від попередньої історіографії, позитивісти обирали колективні об'єкти: народ, націю, соціальні верстви.

Учений також розумів необхідність використання відомостей з інших галузей знань. Він закликав науковців «не спускати уваги з отих загальніших проблем, що мусять бути вихідними й орієнтаційними пунктами в дослідженні спеціальніших питань нашої історії, словесности, економіки, краєзнавства» [15, с. 145].

М. С. Грушевський у 1924 р. ще вважав позитивістські дослідницькі принципи необхідними для вивчення історичного процесу, водночас визнаючи важливість застосування неокантіанських та інших підходів. Такий підхід не суперечив його позитивістським уподобанням, оскільки передбачені позитивістською методологією багатоваріантність дослідницьких прийомів та принципів, полісемантичність категорій сприяли посиленню синкретичності позитивістської історіографії. Тому М. С. Грушевський, як і більшість позитивістів, вважав, що поєднання теоретико-методологічних засад різних теорій сприятиме глибшому та всебічному дослідженню історичного процесу, особливо сфери духовної культури та побуту. У такому разі, як підкреслював історик, «на місце розпочатого Кантом трансцендентального аналізу мусить прийти соціологічний розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліди старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільности, факту й індивіду та дати початок соціологічній критиці людського інтелекту» [15, с. 153]. Учений підкреслював: «На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апріорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання

і мишлення (видвиленої особливо англійськими соціологами другої половини XIX ст.) на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мишлення з фактів соціального розвитку дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлитись і вияснитись тільки з соціальних таки фактів» [15, с. 153].

Підтриманий М. С. Грушевським позитивістський стандарт історіописання вплинув на специфіку викладення ним історичних фактів. Так, позитивістський наратив відрізнявся формальними ознаками «великого» тексту. Характерними ознаками більшості праць М. С. Грушевського були широке цитування джерел (переважно актових матеріалів), фактографічний виклад матеріалу, складний апарат приміток, археографічні додатки. Позитивістському стилю історіописання були притаманні посилене цитування та посилання на інших авторів.

Ідеї позитивізму суттєво вплинули на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства, зокрема на розробку поняття історичного джерела як культурної пам'ятки, що містить інформацію про історичні події та явища.

М. С. Грушевський чітко дотримував поширеного на той час у працях різних авторів поділу писемних джерел на актові («записки») й оповідні («перекази», «традиція»).

Подібно до інших істориків-позитивістів, дослідник був переконаний, що актові джерела є правдивішими й найоб'єктивнішими, а тому прийнятнішими для встановлення історичних фактів.

М. С. Грушевський був одним із прихильників традиції документалізму, під якою його сучасники-науковці мали на увазі насамперед широке використання історичних (перш за все актових) джерел. Яскравий приклад — Київська школа істориків-документалістів. Основою методології та методики наукових досліджень якої були саме позитивістські принципи.

Вивчення М. С. Грушевським багатьох джерел значною мірою сприяло значному розширенню джерельної бази української історіографії.

Під впливом праць Е. Бернгейма, Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса М. С. Грушевський підтримує поділ наукової критики історичних джерел на два етапи: зовнішня та внутрішня критика. У наукових працях український історик розвивав далі цю схему, розробляючи певні елементи інтерпретації тексту історичних джерел.

Водночас М. С. Грушевський критикував намагання В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова використовувати фольклор зі збірки народних пісень без належного його аналізу: «Надія подати повну історію нашого народу в його власних піснях була перебільшена... Бажання його укладчиків взяти від них все

для історичного толкування — мусять бути признані за перебільшені» [12, с. 102].

М. С. Грушевський приділяв увагу не стільки проблемі збирання історичних фактів, скільки їх інтерпретації не лише дослідником, а й автором історичного джерела. Він підкреслював можливість спотворення джерельної інформації самим автором документів. «Перипетії подій у джерелах, — константував учений, — часто не мотивовані або мотивовані недостатньо, фальшиво» [1, кн. 4, с. 33].

Дослідник визнавав і використовував у своїх студіях різноманітний інструментарій. Проте історик надавав перевагу тим науковим принципам і дослідницьким методам, які притаманні позитивістському варіанту історіописання. Він, наприклад, вважав обов'язковим використання індуктивного методу, постійно підкреслюючи доцільність емпіризму в наукових студіях.

Серед інших принципів історичної науки М. С. Грушевський, приміром, виділяв принцип історизму, який, на його думку, дозволяє зображувати історичні події та явища в ширшому історичному контексті: «Принципи історичної методології наказують, між іншим, кожному подію, кожний учинок оцінювати на тлі його оточення» [17, с. 15].

Історик активно звертається до історико-порівняльного та статистичного методів для вивчення історії різних держав та етносів. Їх використання, вважають позитивісти, слугувало доказом наявності історичних закономірностей та правильності теорії суспільної еволюції.

Інший метод, яким активно користувався М. С. Грушевський, був історико-генетичний. На його переконання історикам у своїй професійній діяльності необхідно встановити, зібрати, класифікувати та дослідити всю доступну сукупність фактів для з'ясування причинних зв'язків та формулювання історичних закономірностей (тенденцій). Він визнавав важливість застосування генетичного методу в історичних дослідженнях: «Сучасна наука шукає генетичної зв'язи» [6, с. 299].

Учений закликав активно використовувати розроблені здебільшого позитивістами ці нові дослідницькі методи і тоді «вся історична романтичність розвіється як мрія» [16, с. 15]. Деяко зневажливе ставлення М. С. Грушевського до романтизму пояснюється перш за все тим, що властиві романтичному наративу ідеалізація національної історії та некритичне використання історичних джерел суперечили головним принципам позитивістського історіописання. Оскільки для історика-позитивіста пізнання історичного процесу — це вивчення джерельної інформації, оцінка викладених у джерелах історичних фактів щодо критеріїв правдивості,

об'єктивності, повноти. Будь-яке додумування за авторів джерел (було характерним для романтиків) осуджували і вважали ненауковим підходом.

Отже, розвідкам М. С. Грушевського притаманне широке застосування в процесі аналізу суспільних явищ математично-природничих принципів та таких методів дослідження, як статистичний, історико-порівняльний, генетичний, що, з іншого боку, свідчать про високий рівень абстрагування від конкретних історичних фактів, можливе перебільшення в оцінці його історичних студій лише як фактографічних. Активне використання М. С. Грушевським цих методів свідчить про дотримання вченим позитивістської моделі історіописання.

Емпіричний за своєю суттю позитивістський варіант історіописання передбачав насамперед аналіз наукових фактів суспільного буття, а не формулювання складних умовиводів. З огляду на це М. С. Грушевський мало розглядав гносеологічні й аксіологічні питання, які вважав метафізичними та схоластичними. Ці сфери філософського знання вивчали в той час порівняно більше історики-неокантіанці, філософи-ідеалісти та богослови.

Можна говорити про особливий стиль історичного мислення М. С. Грушевського, що суттєво відрізнявся від попередніх романтичних міфологем не лише іншими теоретико-методологічними підходами, а й новими ціннісними вподобаннями та більшою соціальною спрямованістю взагалі.

М. С. Грушевський працював у період домінування в суспільних науках модернізованого позитивізму, для якого характерне підвищення фаховості історичних досліджень. Використання числених актових документів (найяскравіший приклад — «Історія України-Руси» М. С. Грушевського приводить до значного зниження міфологізації всіх національних дискурсів на українських теренах.

На основі узагальнення досвіду методики праці М. С. Грушевського та інших представників позитивістської історіографії слід продовжити подальше вивчення проблеми, зокрема мотивувати сучасних дослідників активізувати публікації історіографічних пам'яток доби позитивізму.

Список літератури

1. Грушевский М. Вольнский вопрос. 1097—1102 г. / М. Грушевский // Киевская старина. — 1891. — Кн. 4. — С. 32—55 ; Кн. 5. — С. 259—272.
2. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. — К. : Тип. ун-та, 1891. — XIV, 520 с.

3. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1894. — Т. 4, кн. 2. — С. 140—150.
4. Грушевський М. Економічний стан селян в Сянцікім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщини / М. Грушевський // Жерела до історії України-Руси. Описи королівщини в руських землях XVI віку / під ред. М. Грушевського. — Т. 3 : Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської. — Львів, 1900. — С. 1—27.
5. Грушевський М. С. З біжучої хвилі. Статті й замітки дня 1905—6 р. / М. С. Грушевський. — К. : Друк. С. В. Кульженка, 1906. — 127 с.
6. Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Статті по славянознавству. — СПб., 1904. — Вып. 1. — С. 298—304.
7. Грушевський М. С. Історія й її соціальне-виховуюче значення / М. С. Грушевський // На порозі нової України. Гадки і мрії / М. С. Грушевський. — К., 1918. — С. 55—70.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К. : Наук. думка, 1991—1997. — Т. 1—11; кн. 1—12.
9. Грушевський М. На порозі століття : (Присвячено Перемишльській українсько-руській громаді) / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. — 1901. — Т. 13, кн. 3. — С. 77—87.
10. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. — К. : Тип. ун-та, 1891. — XIV, 520 с.
11. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. — Відень : Укр. соціол. ін-т, 1921. — 328 с.
12. Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. — 1924. — Кн. 1—2. — С. 97—109
13. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1896. — Т. 9, кн. 1. — С. 4—9. — Рец. на кн. : Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. / П. А. Иванов. — Одесса : Экон. тип., 1895. — II, 317 с.
14. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1895. — Т. 5, кн. 1. — С. 9—11. — Рец. на кн. : Исторично-литературные заметки до «Слова о полку Игоревом» / В. Коцовский. — Львов : [Б. и.], 1893. — 42 с.
15. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 145—153. — Рец. на кн. : Das Denken der Naturvölker in deutschen Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von. W. Jerusalem / L. Lévi-Brühl. — Wien ; Leipzig : W. Braümüller, 1921. — XIII, 352 p. ; Le mentalité primitive / L. Lévy-Bruhl. — Paris : F. Alcan, 1922. — III, 557 p. ; Soziologie des Erkennens / W. Jerusalem // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — Heft. 3 ; Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie / R. Thurnwald // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1922. — Heft. 1—2.

16. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1897. — Т. 20; кн. 6. — С. 14—16. — Рец. на ст.: *Dążenia do Unii cerkiewnej za Jagiełły* / A. Prochaska // *Przegląd Powszechny*. — 1896. — Т. 6. — С. 329—351; Т. 7. — С. 42—64; *Sprawa Unii kościelnej za Jagiełły* / K. Lewicki // *Kwartalnik Historyczny*. — 1897. — R. 11, z. 2. — S. 310—337.
17. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1902. — Т. 50, кн. 6. — С. 15—20. — Рец. на кн.: *Statutum lituanicum aeternius editiones (1566)*. — Kraków : *Archiwum komisii prawniczej*, 1900. — 70, 568 s.
18. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. 37, кн. 1. — С. 42—57; Кн. 2. — С. 213—220; Кн. 3. — С. 408—418.
19. Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М. С. Грушевський. — Відень, 1920. — 64 с.
20. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина : іст. ескіз / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1898. — Т. 23—24, кн. 3—4. — С. 1—30.
21. Конт О. Дух позитивной философии: Слово о положительном мышлении / О. Конт; предисл. М. М. Ковалевского. — СПб. : Вестник знания, 1910. — 76, IV с.
22. Котляревский С. А. Введение / С. А. Котляревский // Очерки всеобщей истории. — М., [1912]. — Ч. 1 : Древний мир и средние века. — С. 1—6.
23. Спенсер Г. Автобиография : в 2 ч. Ч. 2 : пер. с англ. / Г. Спенсер. — СПб. : Просвещение, 1914. — IV, 266 с.
24. Щербина В. [Рецензія] / В. Щербина // Киевская старина. — 1898. — Кн. 1. — С. 25—27. — Рец. на кн.: *Жерела до історії України-Руси* / під ред. М. Грушевського. — Т. 2: *Люстрації королівщини в землях черемиській і сяноцькій*. — Львів: Тип. НТШ, 1897.

Надійшла до редколегії 02.08.2012 р.

УДК [316.343-058.13:94] (54) «17»

В. С. РУБАН

ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ ОФОРМЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО КУПЕЦТВА У ХVІІІ СТ.

Розглядаються передумови виникнення купецтва як соціального стану та етапи його оформлення в загальноімперських законах і в положеннях Харківської губернії в другій половині ХVІІІ ст.

Ключові слова: купецтво, соціальний стан, гільдія, Харків.

Рассматриваются предпосылки возникновения купечества как социального сословия и этапы его оформления в общеимперских законах и положениях Харьковской губернии во второй половине ХVІІІ в.